

Michał Słoniewski

Aktywność fizyczna i sport w życiu carskiej dynastii Romanowów (od dworskiej zabawy do uczestnictwa w igrzyskach)

Sport i Turystyka. Środkowoeuropejskie Czasopismo Naukowe 1/1, 11-28

2018

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Michał SŁONIEWSKI*

Aktywność fizyczna i sport w życiu carskiej dynastii Romanowów (od dworskiej zabawy do uczestnictwa w igrzyskach)

Streszczenie

300-letnie panowanie dynastii Romanowów pozwoliło Rosji zbudować imperium o znaczeniu międzynarodowym. Fenomen ich autorytarnej władzy, wywodzącej się z samodzierżawia, jest przedmiotem gruntownych badań naukowych na całym świecie. Ich częścią jest także kwestia organizacji czasu wolnego, różnorodnych form wypoczynku, rozrywek i aktywności fizycznej rodziny Romanowów. Nie ulega wątpliwości, że w tym zakresie rosyjscy monarchowie nie różnili się od innych europejskich rodzin panujących. W wielu przypadkach Romanowowie, najczęściej wywodzący się z niemieckich rodów książęcych, pod względem dbałości o swoją sprawność fizyczną nawet znacząco przewyższali przedstawicieli innych panujących dynastii. Jednakowoż, ze względu na archaiczną strukturę państwa i istniejące stosunki społeczne, ich wzorce zachowań i pozytywne oddziaływanie na poddanych ograniczało się do wąskich kręgów arystokracji rosyjskiej. Zmiany w tym zakresie, zachodzące pod koniec XIX i na początku XX w., zostały przerwane przez wir rewolucyjnych przemian i upadek dynastii Romanowów wraz z carską Rosją.

Słowa kluczowe: Romanowowie, Rosja, aktywność fizyczna, dyscypliny sportowe, igrzyska olimpijskie.

Wstęp

W Federacji Rosyjskiej w 2013 r. hucznie i z udziałem najwyższych władz państwowych obchodzono rocznicę 400-lecia wyboru przez Sobór Ziemski nowego władcy Rosji – Michała I (1596–1645), który zapoczątkował epokę ponad 300-letnich rządów dynastii Romanowów. Dojście do władzy Romanowów zakończyło okres szaleńczej polityki ostatnich Rurykowiczów, przede wszystkim Iwana IV Groźnego (1530–1584) i jego syna Fiodora I (1557–1598). Cały XVII w.

* dr, Polska Akademia Olimpijska w Warszawie

to dla Rosji liczne wojny ze słabnącym sąsiadem – Rzeczpospolitą Obojga Narodów. W 1689 r. wraz z dojściem do władzy Piotra I (1672–1725) zapoczątkowany został marsz Rosji pod berłem Romanowów do stania się mocarstwem o znaczeniu globalnym, czego dowodem było uznanie w 1721 r. w stosunkach międzynarodowym Imperium Rosyjskiego cesarstwem. Rosja Romanowów opierała swoje rządy na absolutnej władzy monarchów, wierności religii prawosławnej i potężnej armii. Jednocześnie brak woli tej dynastii do przeprowadzenia głębokich reform państwowych, tolerowanie zgubnych patologii społecznych oraz straszliwa nędza ogromnej części społeczeństwa doprowadziły do zmierzchu i upadku carskiej Rosji na początku XX wieku.

Rządy Romanowów i ich spuścizna fascynują do dziś nie tylko zawodowych badaczy dziejów, ale również ludzi na całym świecie. Na przestrzeni lat powstała na ten temat obszerna literatura, również w Polsce¹. Wiele publikacji zagranicznych zostało przetłumaczonych na język polski². Wśród przeprowadzonych badań naukowych dotyczących różnych aspektów życia i działalności przedstawicieli Romanowów stosunkowo niewiele miejsca poświęcono jednak kwestiom ich wypoczynku, zagospodarowania czasu wolnego i aktywności ruchowej.

Zagadnienia te autorzy publikacji najczęściej omawiali przy okazji innych okoliczności. Niekiedy poświęcano im najwyżej osobny rozdział, jak w przypadku prac wybitnego rosyjskiego badacza epoki Romanowów Igora Zimina³. Do rzadkości należą prace o charakterze monograficznym, w większości przypadków poświęcone w całości myślistwu Romanowów⁴.

Państwowe Muzeum w Peterhofie z okazji 400-lecia powstania carskiej dynastii Romanowów zorganizowało wystawę dotyczącą wypoczynku, organizacji czasu wolnego i aktywności fizycznej tej rodziny. Była ona zaprezentowana rów-

¹ Do najwybitniejszych prac należy zaliczyć, m.in.: L. Bazyłow, *Historia Rosji*, t. 1 i 2, Warszawa 1983; W. Serczyk, *Katarzyna II*, wyd. 2, Wrocław – Warszawa 2004; J. Sobczak., *Mikołaj II – ostatni car Rosji. Studium postaci i ewolucji władzy*, Pułtusk – Warszawa 2009; A. Andrusiewicz, *Romanowowie. Imperium i familia*, Kraków 2014.

² *Dynastia Romanowów*, red. A. Iskendarow, z języka rosyjskiego przełożyli: J. Chodera, A. Grobicka, G. Wiśniewski, Warszawa 1993; J. Duffy, V. Ricci, *Carowie*, przekład R. Śmietana, Kraków 1999; E. Radziński, *Aleksander II ostatni wielki car*, przekład E. Siemaszkiewicz, R. Śliwowski, Warszawa 2005; S. Montefiore, *Romanowowie 1613–1918*, przekład T. Fiedorek, W. Jeżewski, Warszawa 2016; R. Pipes, *Rosja carów*, przekład W. Jeżewski, Warszawa 2006.

³ *Отдых в императорской семье, Развлечения в императорской семье*, [w:] И. Зимин, *Взрослый мир императорских резиденций. Вторая четверть XIX – начало XX в., Повседневная жизнь российского императорского двора*, Москва – Санкт-Петербург 2011, s. 151–177 i 217–385.

⁴ Н. Кутепов, *Царская и императорская охота на Руси*, Т. III, Санкт-Петербург 1902; tenże, *Императорская охота на Руси*, т. 4, Санкт-Петербург 1911; Д.Г. Ефимов, *Физическая культура и спорт в династии Романовых*, Томск 1998; Ё. и П. Туоми-Никула, *Императоры на отдыхе в Финляндии*, Санкт-Петербург 2003; И. Пултусова, *Придворная охота в России*, Москва 2004.

nież w Soczi podczas XXII Zimowych Igrzysk Olimpijskich w 2012 r. Ta tematyka zasygnalizowana została również w pracach badawczych poświęconych głównie polowaniom Romanowów na ziemiach polskich, szczególnie w Lasach Spalskich i Puszczy Białowieskiej⁵. Badania są obecnie kontynuowane głównie w Federacji Rosyjskiej, Polsce i Stanach Zjednoczonych.

Aktywność fizyczna członków rodziny Romanowów od XVII do połowy XIX w.

Tradycja ćwiczeń fizycznych mieszkańców terytorium dawnej Rusi posiadała wielowiekową historię. Nosiła ona jednak głównie plebejski charakter. Nie sprzyjało jej rozwojowi długotrwałe uzależnienie od tatarsko-mongolskiego poddaństwa ani ograniczenia narzucane przez prawosławną cerkiew. Jej duchowieństwo dostrzegało bowiem w aktywności fizycznej przejawy pogaństwa, nawet jeśli dotyczyła przygotowania do służby wojskowej. Niektóre ćwiczenia fizyczne i zabawy ruchowe zostały w 1648 r. prawnie zakazane przez cara Aleksego I (1629–1676). Sytuacja w tym zakresie uległa radykalnej zmianie na przełomie XVII–XVIII w. podczas panowania Piotra I. Jego szeroko zakrojony program całkowitej przebudowy, na wzór zachodnich monarchii, rosyjskiego państwa i społeczeństwa zakładał stworzenie silnej armii. A ona wymagała całkowicie nowego podejścia do sztuki wojennej i odpowiedniego pod względem fizycznym przygotowania żołnierzy i oficerów. Do szybko powstających jednostek gwardyjskich kształcących kadry dla wojska i floty powszechnie wprowadzono obowiązkowe programowe zajęcia m.in. z żeglarstwa, wioślarstwa, pływania, szermierki, strzelania, jazdy konnej, zapasów i gier ruchowych. Wszystkie te ćwiczenia i zajęcia miały za zadanie podnieść żołnierską sprawność, siłę i zręczność. Piotr I tworzył również obowiązkowe szkolenia z zakresu żeglarstwa i wioślarstwa dla młodzieży szlacheckiej w Petersburgu, a później w Moskwie. W tym celu kazał zbudować 141 okrętów, które polecił następnie przeka-

⁵ Д. Долматов, *Охота в Беловежской Пуце*, Санкт-Петербург 1861; *Императорская охота во Владениях Ловического Княжества в 1884 г.*, составил Н. Малыгин, Варшава 1886; Г. Карцов, *Беловежская Пуца 1382–1902, Исторический очерк, географическое положение и климат, фауна, царские охоты*, Санкт-Петербург 1903; S. Czestnych, K. Kettering, *Białowieża – carska rezydencja*, Warszawa 2011; S. Czestnych, K. Kettering, M. Słoniewski, *Spała – carska rezydencja*, Konstancin 2011; В. Панкратов, *Августейший выстрел. Романовы и русская охота*, Москва 2013; И. Пармузина, А.Б. Тихомирова, *Императорские охоты в Беловежской Пуце в акварелях и фотографиях*, Москва 2013; M. Słoniewski, S. Czestnych., *Pałac i ludzie. Historia rezydencji myśliwskiej w Spałe 1885–1945*, Spała 2014; *Царские охоты и помехи*, общая подготовка издания С. Астаховская, Е. Мишкина, Гатчина 2017; R. Dziedzic, M. Słoniewski, *Carskie gospodarstwo łowieckie w Spałe w latach 1885–1914*, Spała 2017.

zać młodzieży w bezpłatne użytkowanie⁶. To m.in. dzięki takim szkoleniom prowadzonym w wojsku i wśród rosyjskiej szlachty Piotr I, nazwany później Wielkim, przeprowadził wiele zwycięskich kampanii wojennych, zdobywając m.in. kosztem Szwedów dostęp do Morza Bałtyckiego i budując swoją nową stolicę na miarę największych metropolii europejskich – Sankt Petersburg. Swoje militarne sukcesy osiągnął głównie dzięki dobrze wyszkolonej, przygotowanej również pod względem fizycznym, armii. Sam był człowiekiem potężnym, o wzroście 204 cm, słynącym z ogromnej siły, niestroniącym od ćwiczeń i pracy fizycznej. Był też doświadczonym żeglarzem i bardzo dobrym strzelcem. Dzięki Piotrowi I z Holandii do Rosji przybyła moda na ślizganie się po lodzie. Imperator z zamiłowaniem oddawał się także wioślarstwu i jeździe na saniach. Uwielbiał ponadto grę w szachy, kości oraz bilard.

Kontynuatorem wojskowych reform Piotra I był słynny rosyjski dowódca Aleksander Suworow (1730–1800), który opracował nowoczesny system szkolenia żołnierzy i oficerów, w którym znaczące miejsce zajmowało ich fizyczne przygotowanie do walki.

W połowie XVIII w. Michaił Łomonosow (1711–1765), jeden z najwybitniejszych rosyjskich myślicieli, określił znaczenie ruchu i ćwiczeń dla prawidłowego rozwoju człowieka oraz zasady higieny i prawidłowego żywienia. Jego nowatorskie teorie przejawiały troskę o poziom zdrowia rosyjskiego społeczeństwa. Szczególną rolę w tym względzie mieli do odegrania przedstawiciele carskiej dynastii Romanowów. Stosowane przez nich formy aktywności ruchowej były przedmiotem obserwacji, a później naśladownictwa przez uprzywilejowane sfery rosyjskiego społeczeństwa. To na ich zachowaniach i nawykach wzorowała się szybko bogacąca się rosyjska arystokracja, dworzanie i kupiectwo. Praktycznie wszyscy przedstawiciele dynastii Romanowów, od czasów Piotra I do początków XX w., przejawiali zainteresowanie wieloma dziedzinami aktywności fizycznej, a od połowy XIX w. również dyscyplinami sportowymi. Wśród nich szczególnie długą tradycję arystokratycznej rozrywki miały polowania. U następców Piotra I ta forma wypoczynku na świeżym powietrzu połączona z łowieckimi emocjami stała się prawdziwą namiętnością. Car Piotr III (1728–1762) wprowadził na swój dwór, wzorem zachodniej Europy, tytuł jegermajstra odpowiedzialnego za całokształt imperatorskich polowań. Z wielką lubością do polowań odnosiły się również caryce, szczególnie Anna (1693–1740), Elżbieta (1709–1762) i Katarzyna II Wielka (1729–1796). Dla osiągnięcia lepszych rezultatów polowań, polegających głównie na większej liczbie zastrzelonych dzikich zwierząt, zaczęto budować przy imperatorskich rezydencjach specjalne zwierzynce. Wszystkie wymienione caryce były doskonałymi amazonkami, chętnie organizującymi paradne polowania z sokołami. W stajniach Elżbiety Piotrownej trzymano przykładowo aż 1200 koni. Caryce chętnie grały również w bilard,

⁶ *История физической культуры*, под ред. Ф. Самоукова, Москва 1956, s. 33.

szachy, a także w tzw. krótki tenis (*jeu de courte paume*). Katarzyna II, która wśród nich wyróżniała się wieloma innymi umiejętnościami ruchowymi, oprócz jazdy konnej wierzchem uwielbiała długie piesze marsze, pływanie statkami po Newie, a w zimie zjazdy saniami. Katarzyna II dla przyjemności swojej, a także gości, rozkazała nawet wybudować obok pałacu carskiego w Oranienbaumie pod Petersburgiem pawilon Rinaldiego zwany Górką Zjazdową. Zaproszeni goście, a wielokrotnie i osobiście monarchini, mogli zjeżdżać po drewnianym stołu liczącym 500 metrów specjalnym wózkiem na rolkach, przypominającym sanie. Niewątpliwie była to forma ekstremalnej rozrywki. Po Katarzynie II zainteresowania ćwiczeniami fizycznymi odziedziczył jej syn, car Paweł I (1754–1801) oraz wnuki: Aleksander I (1777–1825), Konstanty (1779–1831), Mikołaj (1796–1855) i Michał (1798–1849). Do programu ich edukacji wprowadzone zostały obowiązkowe zajęcia z gimnastyki. Pałacowe pomieszczenia w Carskim Siole zostały wyposażone w niezbędne urządzenia i sprzęt służące do ćwiczeń, m.in.: liny, drabinki, siatki. Jednocześnie byli oni wychowywani w twardej wojskowej dyscyplinie charakterystycznej dla wielu innych europejskich dynastii pierwszej połowy XIX w. Największe zdolności ruchowe wśród wymienionych wnuków Katarzyny II przejawiał Mikołaj. Był on, pomimo swoich 189 cm wzrostu, przede wszystkim niedoścignionym jeźdźcem. Z lubością uczestniczył w inscenizowanych turniejach rycerskich, nazywanych karuzelami, które, niepozabawione teatralnych aspektów, wymagały od uczestników nieprzeciętnej kondycji, zręczności i umiejętności prowadzenia koni.

Z czasem w celu prawidłowego rozwoju carskich dzieci we wszystkich rezydencjach Romanowów zaczęto budować specjalne sportowe sale oraz dziecięce terytoria wypoczynku i zabawy⁷. Miały one służyć również izolowaniu dzieci od nadmiernego wpływu dorosłego otoczenia. W tych miejscach dzieci miały poczuć się pełnoprawnymi gospodarzami. Obiekty te były wyposażone w specjalne urządzenia dla prowadzenia takich gier i zabaw, które nie tylko rozwijały ich fizyczność, ale służyły też rozwojowi umysłowemu. Najbardziej interesujące dziecięce terytorium powstało w parku w Carskim Siole obok Pałacu Aleksandrowskiego. Nazwano go Dziecięcą Wyspą, na której wybudowano specjalnie dla nich czteroizbowy domek z salonem. Obiekt ten był wyposażony również w łódki, na których dzieci uczyły się pływać⁸. Dziecięca wyspa w Carskim Siole stale wzbogacana w nowe atrakcje służyła kolejnym pokoleniom Romanowów.

Imperator Mikołaj I wychowywał swoje dzieci w warunkach wręcz ascetycznych, poczynając od prostego pożywienia i skromnej, niewyszukanej diety. W innej carskiej rezydencji Peterhofie w czasie lata organizowano dla nich ka-

⁷ И. Зимин, *Спортивные увлечения в императорской семье*, [w:] *Университет Олимпийский. Спортивный мир Петербургского Университета*, Санкт-Петербург 2013, s. 28–30.

⁸ Tenże, *Детский мир императорских резиденций, Быт монархов и их окружение, Повседневная жизнь императорского двора*, Москва – Санкт-Петербург 2011, s. 169–172.

deckie obozy, podczas których najbardziej atrakcyjną rozrywką połączoną z rywalizacją było wspinanie się pod górę po wodnej kaskadzie. Na górnym tarasie na dzieci czekała ich matka, która zwycięzcom wręczała nagrody⁹.

Pierwszym oficjalnym nauczycielem gimnastyki szwedzkiej carskich dzieci był L. Linden. Od połowy XIX w. osoba nauczyciela gimnastyki na imperatorskim dworze obowiązkowo już wchodziła w skład wychowawców i carskich nauczycieli.

Wychowanie fizyczne z elementami sportu ostatnich Romanów

Tron rosyjskiego imperium po Mikołaju I odziedziczył jego najstarszy syn Aleksander Mikołajewicz (1818–1881) – Aleksander II. O ile Aleksander I i Mikołaj I do polowań odnosili się z pewną dozą rezerwy, o tyle dla ich następców ta forma rozrywki i wypoczynku stała się pierwszoplanowa.

Jeszcze w 1826 r. utworzono w Rosji Ministerstwo Imperatorskiego Dworu i Apanaży. Oprócz podstawowych zadań związanych z funkcjonowaniem administracji carskiego dworu oraz zarządzaniem majątkami carskiej rodziny Romanów, zajmowało się ono również ich wypoczynkiem i rozrywką. Struktura tego ministerstwa obejmowała m.in. nadworne stajnie i imperatorskie polowania. Świadczyło to jednoznacznie o stałym wprowadzeniu na dwór Romanów pojęcia aktywnego wypoczynku i polowania jako istotnej sfery ich życia i działalności.

Aleksander II od najmłodszych lat przejawiał nadzwyczajne zainteresowanie łowiectwem. W wieku 13 lat polował na kaczki i zające. Rok później uczestniczył już w polowaniu na wilki, a w wieku 19 lat upolował swojego pierwszego niedźwiedzia. W 1872 r. podczas jednego z polowań tylko dzięki pomocy jednego z podleśnych prawie cudem uniknął śmierci ze strony rannego niedźwiedzia¹⁰.

Aleksander II szczególnie wysoko cenił polowanie na żubry w białowieskiej puszczy w 1860 r. Miało ono wyjątkowo podniosły charakter, gdyż gośćmi cara byli pruscy i niemieccy książęta. Polowanie miało stanowić preludeum do ważnych rozmów politycznych, które postanowiono odbyć następnie w Warszawie, bezpośrednio po zakończeniu polowania. Zaplanowane przez rosyjskiego imperatora łowy przyniosły pozytywne następstwa w postaci konieczności zwrócenia baczej uwagi carskich urzędników na katastrofalny stan ówczesnej Puszczy Białowieskiej, zarówno w zakresie liczebności populacji dzikich zwierząt, jak i drzewostanu. Samo polowanie odbyło się w specjalnym zwierzyńcu, do którego stłoczono dzikie zwierzęta różnych gatunków, m.in.: 117 żubrów, 3 łosie,

⁹ Е.Я. Кальницкая, *Воспитание телесных сил. Спорт и семья Романовых*, Петергоф [b.r.w.], s. 41.

¹⁰ И. Зимин, *Взрослый мир...*, s. 154–155.

14 danieli, 23 dziki, 36 saren, 17 wilków. W sumie 339 zwierząt. Do pędzonych przez nagankę zwierząt strzały oddawali myśliwi z przygotowanych zawczasu stanowisk. W tej bezprzykładnej rzezi zabito aż 28 żubrów. Nawet po wielu latach niektórzy autorzy określali to polowanie jako obrzydliwe i kabotyńskie¹¹. Materialnym śladem tamtego polowania pozostał odlany z żeliwa posąg białowieskiego żubra naturalnej wielkości, który obecnie posadowiony jest w Spale.

Kolejny car Aleksander III (1845–1894) był znany nie tylko ze swoich myśliwskich pasji, ale również z całkowicie innego, bardziej nowoczesnego i humanitarnego podejścia do całej gospodarki łowieckiej. Wiele osób z jego otoczenia określało cara jako wielkiego miłośnika przyrody i jej naturalnego piękna, a nie tylko jako myśliwego ukierunkowanego na zdobycie jak największej liczby trofeów¹². Aleksander III, realizując swoją pasję, wślawił się dodatkowo zbudowaniem dwóch nowych myśliwskich rezydencji na ziemiach polskich – w Spale i w Białowieży¹³.

Zdecydowanie największą namiętność do polowań przejawiał Mikołaj II (1868–1918), najstarszy syn Aleksandra III. Można nawet mówić wręcz o jego uzależnieniu od rezultatów łowieckich. Skrupulatnie przez lata je odnotowywał w swoich *Dziennikach*¹⁴. Podawane w nich liczby wprawiają czytelnika w osłupienie, wręcz niedowierzanie. Łowczy Imperatorskiego Dworu Władimir Dic (1850–1917) podał, że tylko od 1884 do 1909 r. rodzina Romanowów zastrzeliła w sumie 638 830 zwierząt!¹⁵ W czasach Mikołaja II zasadniczo zmieniła się organizacja polowań. O ile jego ojciec najchętniej polował na jelenie z podjazdu, szczególnie podczas rykowiska, o tyle Mikołaj II – nastawiony na ilość zdobytych trofeów – korzystał z licznej, niekiedy nawet kilkusetosobowej, nagonki. W tym celu był też zawsze otoczony specjalnymi strzelcami do przeładowywania jego sztucerów.

Polowania, które zajmowały główną pozycję w hierarchii rozrywek w rodzinie carskiej Romanowów, nie były jedyną przyjemnością, korzystano z całej palety różnorodnej aktywności ruchowej. Aleksander III, który był mężczyzną postawnym, bo mierzącym 190 cm wzrostu, przy wadze ponad 120 kg, nie przepadał z tego powodu za jazdą konną. Niekiedy z obowiązku był do niej zmuszony, na przykład podczas odbierania wojskowych parad i meldunków. Natomiast je-

¹¹ S. Kossak, *Saga Puszczy Białowieskiej*, Warszawa 2001, s. 244.

¹² *Воспоминания Н.А. Вельяминова о царе Александре III*, [w:] *Российский Архив, История Отечества в свидетельствах и документах XVIII–XX вв.*, Москва 1994, s. 264.

¹³ S. Czestnych, M. Słoniewski, *Myśliwskie rezydencje Romanowów w Spale i Białowieży*, [w:] *Kulturowe i cywilizacyjne postawy Polaków. Natura i kultura w tradycji polskości*, red. M. Milewska, Lublin 2013, s. 99–111.

¹⁴ *Дневники императора Николая II 1894–1918*, t. 1: 1894–1904, отв. Ред. С.В. Мироненко, Москва 2011, t. 2: 1905–1918, Часть 1 1905–1913, Часть 2 1914–1918, Москва 2013.

¹⁵ *Журнал императорской охоты № 9, составленный ловчим Владимиром Робертовичем Дицем, 1906–1910 гг.*, Российская государственная библиотека (Москва), Отдел рукописей (ОРРНБ) Ф.650.Д.1693.

go małżonka Maria Fiodorowna (1847–1928), córka duńskiego króla Christiana IX (1818–1906), należała do najznakomitszych arystokratycznych amazoнок w Europie. Na jej życzenie organizowano w Spale polowania wierzchem na jelenie z psami, we francuskim stylu *chasse á courre*. Gonitwy dostarczały Marii Fiodorownej wiele przyjemności, ale wyczyny te nie spotykały się z entuzjazmem ze strony jej małżonka¹⁶.

Fizyczne cechy Aleksandra III zmuszały go, w celu zmniejszenia nadmiernej wagi, do długotrwałych pieszych marszów, które odbywał z dużym zadowoleniem. Był pod tym względem wybitnym piechurzem. Przykładowo, tylko przez 3 miesiące, od października do grudnia 1888 r., przeszedł aż 330 wiorst, czyli ok. 340 km!¹⁷ Z przyjemnością wykonywał również proste czynności porządkowe, jak na przykład w zimie odśnieżanie i skuwanie lodu w alejkach parkowych swoich rezydencji, czy piłowanie drewna¹⁸. Wbrew obiegowym opiniom car jadł niewiele. Lubił prostą kuchnię w postaci mięsa wieprzowego z grochem i kiszzone ogórki¹⁹. Ponadto, będąc osobą religijną, sumiennie przestrzegał cerkiewnych postów. Alkoholu praktycznie nie spożywał. Od czasu do czasu kieliszek czystej wódki bądź madery. Ponadto, uwielbiał rosyjski kwas zmieszany w połowie z francuskim szampanem. Wypijał przede wszystkim ogromne ilości mrożonej wody, odczuwając zawsze nieustanne pragnienie²⁰. Powodem takiego zachowania była, niestety, rozwijająca się choroba – chroniczne zapalenie nerek, które doprowadziło go do przedwczesnej śmierci w 1894 r.

Niewątpliwie najbardziej usportowionym członkiem carskiej rodziny Romanowów był syn Aleksandra III – Mikołaj II. Otrzymał on gruntowne, wszechstronne wykształcenie domowe w angielskim stylu. Jego osobisty guwerner i nauczyciel języka angielskiego Charles Heath zwrócił uwagę na fizyczne niedostatki w dzieciństwie jego podopiecznego. Za zgodą rodziców zajął się procesem hartowania następcy tronu. Przyniosło to bardzo dobre rezultaty. Carewicz – po swojej matce drobny i niewysoki, gdyż mierzący tylko 170 cm wzrostu – stał się zdrowym i niezwykle sprawnym młodzieńcem, mimo że nigdy nie zerwał z nałogiem palenia nikotyny. Sportowe zajęcia sprawiały zawsze radość Mikołajowi Aleksandrowiczowi. Zimą wraz ze swoim rodzeństwem dużo czasu spędzał na ślizgawkach oraz lodowym torze w Petersburgu, który stał się od razu modnym miejscem spotkań arystokratycznej młodzieży²¹. Sport był dla wszystkich dzieci Aleksandra III coraz ważniejszą dziedziną życia. Świetnie jeździli

¹⁶ R. Dziedzic, M. Słoniewski, *Carskie...*, s. 43.

¹⁷ П.А. Зайончковский, *Российское самодержавие в конце XIX столетия*, Москва 1970, s. 36.

¹⁸ Н. Епанчин., *На службе трех императоров*, [w:] Александр Третий, *Воспоминания, Дневники, Письма*, Санкт-Петербург 2001, s. 193.

¹⁹ *Мемуары графа С. Д. Шереметьева, Т. 1*, составление, подготовка текста и примечания Л.И. Шохина, т. 1, Москва 2004, s. 448.

²⁰ *Воспоминания...*, s. 276.

²¹ И. Зимин, *Детский...*, s. 187–191.

konno, fechtowali się, strzelali, pływali łódkami, grali w bilard i tenis. Rodzice często z okazji urodzin wręczali im sprzęt sportowy w postaci prezentów. Niektóre dyscypliny sportu dla Mikołaja II stały się namiętnością prawie na równi z polowaniami. Jedną z nich była jazda konna. Oddawał się jej z lubością podczas każdego swojego wypoczynku w Spale czy Białowieży. Tam często wyruszał właśnie wierzchem na polowania. Pokonywał w trakcie dnia nierzadko aż 60–65 wiorst. Niewielu jeźdźców mogło mu w tym dorównać. Przekonał się o tym jego szwagier książę Henryk Pruski (1862–1929), rodzony brat cesarza Niemiec Wilhelma II (1859–1941). W 1901 r. wraz ze swoją małżonką Ireną Pruską (1866–1953) odwiedzili parę cesarską Romanowów w Spale. Mikołaj II sprowokowany przechwałkami Henryka zaproponował mu jazdę wierzchem przez Lasy Spalskie na tzw. wytrzymałość (*Distanz Ritt*) na dystansie aż 80 wiorst. Car pokonał tę odległość bez kłopotów, natomiast książę Henryk Pruski już po polowie dystansu był skrajnie wyczerpany, a przy tym dotkliwie otarł sobie nogi. Po przybyciu do pałacu aż przez 5 dni nie mógł opuścić swojego łóżka²². Mikołaj II regularnie, praktycznie codziennie, podczas swoich pobytów wypoczynkowych korzystał z tej formy spędzania czasu wolnego. W zasadzie jedynymi jeźdźcami z otoczenia cara, którzy mogliby rywalizować z Mikołajem II, był jego młodszy brat Michał Aleksandrowicz (1879–1918) oraz adiutanci imperatora: hr. Dmitrij Szeremietiew (1869–1943) i płk Aleksander Drenteln (1868–1925).

Inną sportową pasją Mikołaja II były łodzie i wiosłowanie. Pierwszą swoją łódź wiosłową otrzymał jako prezent urodzinowy od swoich rodziców w 1881 r. Przejazdki łodzią car organizował nie tylko na Morzu Bałtyckim, ale również na zbiornikach wodnych wokół pałacu w Gatczynie czy na rzece Pilicy w Spale. Te zainteresowania sportami wodnymi skutecznie przekazał swoim córkom i jednemu synowi Aleksemu (1904–1918). Wyczyny na wodzie Mikołaja II i dzisiaj muszą wzbudzać uznanie. Skutecznie radził sobie nie tylko z falami Zatoki Fińskiej, ale również podczas wiosłowania w Spale po Pilicy²³.

Oswajanie carskich dzieci z wodą, często bardzo zimną, miało swoją długą tradycję. Od lat 60. XIX w. spędzali oni letnie tygodnie w kurorcie Gapsal (obecnie Haapsalu w Estonii), zażywając morskich kąpiele w chłodnym Bałtyku. Mikołaj II wywoził swoje dzieci jachtem *Sztandart* na fińskie szkiery. Tam car wraz z adiutantami kąpał się w całkowitym negliżu w morskiej wodzie. Osobno kąpały się jego córki i syn Aleksy. Carska rodzina Romanowów regularnie wyjeżdżała od 1862 r. też nad Morze Czarne. Celem ich podróży była ich prywatna rezydencja Liwadija niedaleko Jałty. Pobudowano tam nad brzegiem morza specjalne zadaszone kąpielisko dla Marii Fiodorownej i osobne dla jej dzieci. Służyły one również kolejnym pokoleniom Romanowów aż do 1917 r.²⁴

²² А.А. Мосолов, *При дворе последнего императора, Записки начальника канцелярии Министра Двора*, Санкт-Петербург 1992, s. 207–208.

²³ *Дневники императора...*, t. 1, s. 620.

²⁴ И. Зимин., *Взрослый мир...*, s. 319–324.

Inną sportową namiętnością rodziny Romanowów była gra w tenisa, którą zainteresowali się już w latach 70. XIX w. Wielki książę Włodzimierz Aleksandrowicz (1847–1909), młodszy brat Aleksandra III, był do tego stopnia zafascynowany tą grą, że zaczął w tym celu wykorzystywać nawet salę balową Aleksandrowskiego Pałacu w Carskim Siole. W tenisa grała też z wielką ochotą jego późniejsza żona, wielka księżna Maria Pawłowna (1854–1920). Pierwszy ziemny kort tenisowy powstał właśnie z tych powodów w parku niedaleko od Pałacu Aleksandrowskiego. Następca tronu Mikołaj Aleksandrowicz zapoznał się z grą w tenisa już w latach 80. XIX w. To z pewnością zdecydowało, że w Spale wybudowano kort tenisowy jeszcze przed 1890 r., z którego korzystał właśnie ówczesny następca tronu²⁵. Ponadto w swoich *Dziennikach* pod datą 17 września 1894 r. zapisał on, że w Spale grał tego dnia razem z braćmi Jerzym (1871–1899) i Michałem²⁶. Kolejny kort tenisowy pobudowano w drugiej połowie lat 90. XIX w. w Liwadii. W rosyjskich i amerykańskich archiwach zachowała się duża liczba fotografii rodziny Romanowów na różnych kortach tenisowych przy carskich rezydencjach. Najwyższe umiejętności w tym względzie wśród członków rodziny Romanowów przejawiał Mikołaj II. Grał on w tenisa nie tylko z członkami swojej rodziny, ale także z adiutantami, członkami świty i oficerami podczas podróży jachtem *Sztandart* do Finalndii. Car był do tego stopnia przeświadczony o swoich umiejętnościach, bądź chciał je jeszcze udoskonalić, że w listopadzie 1913 r. zaprosił do Liwadii mistrza Rosji w tenisie hr. Michaiła Sumarokowa-Elstona (1893–1970), brata ciotecznego hr. Feliksa Jusupowa (1887–1967), późniejszego zabójcy Georgija Rasputina (ok. 1869–1916). Michaił Sumarokow-Elston był rosyjskim olimpijczykiem podczas igrzysk V Olimpiady w Sztokholmie w 1912 r. i 8-krotnym mistrzem Rosji. Nic więc dziwnego, że car nazwał go *najlepszym graczem w Rosji* i że *jest co od niego się nauczyć*²⁷. Mikołaj II liczył wówczas już 45 lat, a hrabia miał tylko lat 20. Grali ze sobą prawie codziennie, aż do dnia, kiedy imperator został uderzony piłeczką w łydkę tak silnie, że zaczął kuleć. Po tym wydarzeniu musiał pozostać w pałacu i z rozrywek została mu wyłącznie gra w kości²⁸.

Mikołaj II z przyjemnością grał również w badmintonu i bilard. W carskich pałacach sale bilardowe były głównym miejscem wieczornej towarzyskiej rozrywki najbliższej rodziny Romanowów, najczęściej po uroczystej kolacji. Grali w bilard zarówno panowie, jak i damy. Sale bilardowe zostały zaprojektowane i wyposażone w stoły w nowo wybudowanych pałacach: w Spale (1885 r.) – przez Leona Mikuckiego (1824–1912), i Białowieży (1894 r.) – przez hr. Niko-

²⁵ *Najwyższe polowanie w Spale* (z „Dziennika Warszawskiego”), „Tygodnik Ilustrowany” 1890, nr 43; M. Słoniewski, *Rola i wpływ sportu na rozwój Spawy*, [w:] *Kulturowe i cywilizacyjne postawy Polaków...*, s. 128.

²⁶ *Дневники...*, t. 1, s. 115.

²⁷ Tamże, s. 799.

²⁸ Tamże, s. 803.

łaja de Roszeforta (1846–1905). W 1904 r. do pałacu w Białowieży zakupiono nowy stół do bilarda, z fabryki Freuberga, za kwotę aż 2100 rubli²⁹.

Romanowowie już w latach 60. XIX w. zaczęli sprowadzać na swój użytek welocypedy. Pierwszy egzemplarz z Paryża, ze Światowej Wystawy Przemysłowej, przywiózł do Petersburga car Aleksander II. Po komnatach Pałacu Zimowego jeździli z wielką gorliwością, nie czekając na lato, jego synowie, wielcy książęta: Sergiusz (1857–1905) i Paweł (1860–1919). Prawie wszyscy Romanowowie z zainteresowaniem śledzili techniczne nowinki zachodzące w konstrukcji rowerów i z upodobaniem poddawali się szybko rozprzestrzeniającej się modzie na ten środek lokomocji jako źródła swojej ogromnej przyjemności. Towarzyszył temu zjawisku prawdziwy boom na tę formę aktywnej rozrywki wśród rosyjskiej arystokracji i mieszczan. Liczba wydanych pozwoleń na jazdę po miastach w Rosji wzrosła w latach 1883–1900 z liczby 50 do 20 000. W zbiorach Państwowego Muzeum w Peterhofie szczęśliwie zachowały się egzemplarze welocypedów i rowerów kolejnych carów: Aleksandra II, Aleksandra III, Mikołaja II i następcy tronu Aleksego, który używał w dzieciństwie roweru trzykołowego³⁰.

Dłużej trwał proces przekonywania się Romanowów do samochodów, które pojawiły się w Rosji dopiero na początku XX w. Pierwszy samochód za zgodą Mikołaja II przywiózł do Spały w 1901 r. jego minister dworu baron Władimir Fredericks (1838–1927). Samochód ten kilkakrotnie się popsuł, co spowodowało nieskrywaną niechęć cara do tego środka lokomocji. Jego stosunek do automobilizmu szybko jednak się zmienił, głównie pod wpływem przejażdżek w Darmstadt z księciem Ernestem Ludwikiem Heskim (1868–1937), bratem jego żony, i księciem Władimirem Orłowem (1868–1927) w Carskim Siole. Już w 1906 r. w garażach carskich rezydencji stało 6 samochodów o wartości 100 000 rubli, a w 1910 r. było ich już 21. Ministerstwo Dworu w latach 1905–1912 wydało na te zakupy gigantyczną sumę około 550 000 rubli³¹. Murowane garaże dla samochodów budowano również w innych carskich rezydencjach, m.in. w Spale³². W Białowieży do dzisiaj stoi drewniany budynek nazywany domem szoferów. Przez kilka lat Mikołaj II stał się jednym z największych właścicieli parku samochodowego na świecie³³. Nic dziwnego – należał on przecież do grona najbogatszych ludzi, jego ówczesny majątek – wg dzisiejszych kryteriów – specjaliści wycenili na 300 mld USD.

Mikołaj II, podobnie jak jego ojciec Aleksander III, uwielbiał forsowne, wielokilometrowe marsze. Potrafił przejść od kilkunastu do nawet 40 wiorst dziennie. Nie ulega wątpliwości, że aktywność fizyczna zajmowała w dziennym bilansie czasowym tego imperatora niezwykle wysokie miejsce.

²⁹ P. Vajko, *Białowieża, której już nie ma*, Białowieża 2015, s. 121.

³⁰ *Воспитание телесных...*, s. 53–55.

³¹ И. Зимин, *Взрослый...*, s. 206–207.

³² A. Kobalczyk, M. Słoniewski, *Carska Spała*, Spała 2011, s. 158.

³³ А.А. Мосолов, *При дворе...*, s. 238.

Od drugiej połowy XIX w. niezwykle modną rozrywką wśród rodziny Romanowów stała się jazda na łyżwach. Zimą przy wszystkich carskich rezydencjach działały ślizgawki, funkcjonujące bądź na naturalnych zbiornikach wodnych, bądź na specjalnie przygotowywanych powierzchniach³⁴. Mikołaj II, który ze względu na swoją wysoką sprawność fizyczną był bardzo dobrym łyżwiarzem – wolał jednak grać w hokeja na lodzie, ale już bez łyżew, w normalnych butach.

Rola Romanowów w tworzeniu struktur rosyjskiego sportu

Za pierwsze stowarzyszenie sportowe w Rosji uznawana jest Newska Flotyła powstała z inicjatywy Piotra I już w 1719 r., w której dworzanie uczyli się żeglarstwa i wioślarstwa. Opracowany został specjalny regulamin nauki tych dyscyplin. Po śmierci Piotra I działalność stowarzyszenia upadła i dopiero w 1846 r. w Sankt Petersburgu utworzono imperatorski jacht klub, do którego należało 125 członków z najbliższego otoczenia cara Mikołaja I³⁵. W pierwszej połowie XIX w. na terytorium Rosji powstawały wzorem z zachodniej Europy prywatne zakłady nauki fechtunku, jazdy konnej, strzelectwa, gimnastyki i pływania. Zajęcia były odpłatne i korzystała z nich młodzież z bogatych arystokratycznych sfer największych miast Rosji.

Klęska Rosji w wojnie krymskiej w latach 1853–1856 odsłoniła niedostatki nie tylko w zakresie dowodzenia, uzbrojenia, ale także w fizycznym przygotowaniu rosyjskich żołnierzy i oficerów. Taki stan rzeczy zmusił władzę carską do wprowadzenia w 1874 r. reformy wojskowej, która uwzględniała konieczność polepszenia fizycznego przygotowania żołnierzy rosyjskiej armii. Wielkie zasługi w tym względzie ponieśli generałowie: Michaił Dragomirow (1830–1905) i Aleksiej Butowski (1838–1917), od 1894 r. pierwszy członek MKOI z Rosji.

Na koniec XIX w. przypadł w Rosji burzliwy rozwój stowarzyszeń oraz zawodów sportowych, podczas których wręczano nagrody ufundowane przez Mikołaja II i wielkich książąt z rodu Romanowów. Większość klubów sportowych skoncentrowana była jednak nadal na terenie dwóch największych miast – Moskwy i Petersburga. Do wybuchu I wojny światowej w Imperium Rosyjskim funkcjonowało ponad 1200 klubów sportowych, myśliwskich i wędkarskich.

Rosyjski Komitet Olimpijski powstał dopiero 16 marca 1911 r. Z tego powodu sportowcy rosyjscy nie uczestniczyli w pierwszych edycjach igrzysk ery nowożytnej.

Przed igrzyskami IV Olimpiady w Londynie w 1908 r. stosunek władz carskich Rosji do sportu olimpijskiego znacznie się poprawił. Pozwolił on na indywidualne uczestnictwo rosyjskich sportowców w tych igrzyskach.

³⁴ И. Зимин, *Спортивные...*, с. 31.

³⁵ Н. Мельникова, А. Трескин, *История физической культуры и спорта*, Москва 2017, s. 111.

Na kolejnych igrzyskach V Olimpiady w Sztokholmie w 1912 r. wystąpiło aż 181 sportowców z Rosji w 14 dyscyplinach sportowych³⁶. Wśród nich m.in. również Polacy – Sergiusz Zahorski (1886–1962)³⁷ i Karol Rómmel (1888–1967)³⁸ w konkursie indywidualnym w jeździectwie. Sportowcom rosyjskim towarzyszyło aż 50 oficjeli. Przygotowaniami rosyjskich olimpijczyków, z osobistej nominacji cara, kierował jego stryj, wielki książę Mikołaj Mikołajewicz Romanow (1856–1929), a oficjalnym przedstawicielem rosyjskiej delegacji olimpijskiej był szef pałacowej ochrony cara gen. Władimir Wojekow (1868–1945). Kierownikiem całej rosyjskiej ekipy olimpijskiej oraz jeździeckiej był wielki książę Dmitrij Pawłowicz Romanow (1891–1942), kuzyn Mikołaja II. Wielki książę wystartował również, bez sukcesów, w konkursach: drużynowym i indywidualnym. Zainteresowanie imperatora igrzyskami olimpijskimi podkreśliło ufundowanie przez niego specjalnej nagrody dla zwycięzcy 5-boju lekkoatletycznego, w postaci drogiego wyrobu jubilerskiego ze słynnej pracowni Faberge, który obecnie znajduje się w Muzeum Olimpijskim w Lozannie³⁹. Na przygotowanie rosyjskich olimpijczyków wydano 120 tys. rubli. Rosyjska ekipa nie osiągnęła jednak znaczących rezultatów sportowych. Ta porażka spowodowała istotny wzrost zainteresowania Mikołaja II rosyjskim sportem kwalifikowanym, w tym olimpijskim. W jego następstwie utworzono w 1913 r. specjalną instytucję rządową, odpowiedzialną za rozwój fizyczny rosyjskiego społeczeństwa, oraz rozpoczęto organizację dorocznych ogólnorosyjskich olimpiad sportowych. Car odniósł się też niezwykle życzliwie do propozycji gen. Władimira Wojekowa – utworzenia Wyższego Instytutu Gimnastycznego⁴⁰.

Zakończenie

Dynastia Romanowów przez trzysta lat swoich dziejów na trwałe zapisała się w historii świata. Ostatnie jej dwieście lat to panowanie nad ogromnym imperium rosyjskim. Od czasów Piotra I do ostatniego cara Mikołaja II niemal wszyscy członkowie rodziny Romanowów przykładali ogromne znaczenie do swojej aktywności fizycznej. Jej formy zmieniały się z biegiem lat i dostosowywały do współczesnych im standardów i warunków. Można stwierdzić, że liczna rodzina carska doskonale rozumiała znaczenie fizycznego wychowania swoich

³⁶ *The Fifth Olympiad The Official Report of the Olympic Games of Stockholm 1912*, Stockholm 1913; https://ru.m.wikipedia.org/wiki/Россия_на_летних_олимпийских_играх_1912 [dostęp: 10.01.2017].

³⁷ M. Słoniewski, *Zahorski Sergiusz*, „Wychowanie Fizyczne i Sport” 1986, nr 3, s. 157–158.

³⁸ Tenże, *Rómmel Karol*, „Wychowanie Fizyczne i Sport” 1988, nr 2, s. 129–130.

³⁹ Н. Мельникова, А. Трескин, *История...*, s. 144.

⁴⁰ Д. Ефимов, *Становление и развитие физической культуры и спорта в государственных учреждениях России (1861–1917 гг.)*, Автореферат докторской диссертации, Машинопись, Санкт-Петербург 2000, s. 16.

potomków i wbrew obiegowym opiniom w większości przypadków prowadziła powściągliwy, a nie rzadko nawet ascetyczny tryb życia. Zainteresowanie aktywnością fizyczną, a później różnymi dziedzinami sportowymi Romanowów było przedmiotem obserwacji i naśladownictwa przez kręgi arystokracji rosyjskiej. Jednakże ze względu na wyjątkową archaiczną strukturę społeczną rosyjskiego imperium, w której najliczniejszą grupę stanowili chłopci żyjący w ekstremalnie nędzy, naśladownictwo zachowań carskiej rodziny ograniczało się, ze względów ekonomicznych, wyłącznie do nielicznych uprzywilejowanych grup społecznych. Z tych powodów, pomimo carskich wysiłków zmierzających do podniesienia poziomu sprawności fizycznej swoich żołnierzy, którzy rekrutowali się głównie z warstwy chłopskiej, zamierzenia te były skazane z góry na niepowodzenie.

Tak więc o ile poziom sprawności fizycznej członków rodziny Romanowów nie odbiegał od innych europejskich monarszych familii, a nawet często je przewyższał, o tyle jakość życia i możliwości dostępu do ćwiczeń fizycznych najliczniejszych warstw społeczeństwa rosyjskiego w konfrontacji ze społeczeństwami zachodnioeuropejskimi były nieporównywalnie gorsze. Dopiero uwłaszczenie chłopów w 1861 r. przez cara Aleksandra II oraz dynamiczna budowa rosyjskiego przemysłu na przełomie XIX/XX w. mogła tę sytuację zmienić. Takie znaczące przemiany w życiu społeczno-gospodarczym wpływały pozytywnie na szybki rozwój sportu w Rosji. Jednakże wybuch I wojny światowej i rychły upadek dynastii Romanowów, w następstwie rewolucyjnych wydarzeń, zakończył carską epokę w Rosji.

Bibliografia

A. Źródła

I. Źródła archiwalne

Журнал императорской охоты № 9, составленный ловчим Владимиром Робертовичем Дицем, Российская государственная библиотека (Москва), Отдел рукописей, ОРРНБ.Ф.650.Д.1693.

[*Żurnal impieratorskoj ochoty № 9, sostawlennyj lowczim Władimirom Robiertowiczem Di-cem*, Rossijskaja gosudarstwienaja biblioteka (Moskwa), Otdiel rukopisiej, ORRNБ.F.650. D.1693].

II. Źródła drukowane

The Fifth Olympiad. The Official Report of the Olympic Games of Stockholm 1912, Swedish Olympic Committee, Stockholm 1913.

III. Prasa i czasopisma

„Wychowanie Fizyczne i Sport” 1986, 1988.

IV. Źródła internetowe

<http://www.brzustow.pl/polowania-carskie-w-spale-1890> [dostęp 31.10.2013].
https://ru.m.wikipedia.org/wiki/Россия_на_летних_олимпийских_играх_1912 [dostęp: 10.01.2017].

B. Literatura

I. Pamiętniki, wspomnienia, dzienniki

Дневники императора Николая II 1894–1918, t. 1: 1894–1904, ответственный редактор С.В. Мироненко, Москва, 2011, t. 2: 1905–1918, Часть 1: 1905–1913, Часть: 2 1914–1918, Издательство „РОССПЭН”, Москва 2013.

[*Dniwniki impieratora Nikolaja II 1894–1918*, t. 1: 1894–1904, otwietstwiennyj riedaktor S.W. Mironienko, Moskwa 2011, t. 2: 1905–1918, Czast’ 1: 1905–1913, Czast’ 2: 1914–1918, Izdatielstwo „ROSSPEN”, Moskwa 2013].

Епанчин Н.А., *На службе трех императоров*, [w:] *Александр Третий, Воспоминания, Дневники, Письма*, Издательство «Пушкинского Фонда», Санкт-Петербург 2001, s. 183–216.

[*Jeran’czyn N., Na służbie trioch impieratorow*, [w:] *Aleksandr Trietij, Wspominanija, Dniwniki, Pis’ma*, Izdatielstwo „Puszkinskogo Fonda”, Sankt-Pieterburg 2001].

Императорская охота во владениях Ловического Княжества в 1884 г., составил Н. Малыхин, Типография и словолитня С. Левенталья, Варшава 1886.

[*Impieratorskaja ochota wo wladienijach Łowiczeskogo Kniażestwa w 1884 g.*, sostawił N. Małychin, Tipografija i słowolitnia S. Lewentala, Warszawa 1886].

Мемуары графа С.Д. Шереметьева, t. 1, составление, подготовка текста и примечания Л. И. Шохина, Издательство „Индрик”, Москва 2004.

[*Miemuary grafa S.D. Szeriemiet’jewa*, t. 1, sostawlenije, podgotowka tieksta i primieczanija L.I. Szochina, Izdatielstwo „Indrik”, Moskwa 2004].

Мосолов А.А., *При дворе последнего императора, Записки начальника канцелярии Министра Двора*, Литературно-издательское агентство „Мета”, Санкт-Петербург 1992.

[*Mosołow A.A., Pri dworie posledniego impieratora, Zapiski naczalnika kancelarii Ministra Dwora*, Litieraturno-izdatielskoje agentstwo „Mieta”, Sankt-Pietierburg 1992].

II. Monografie, opracowania, publicystyka

Andrusiewicz A., *Romanowowie, Imperium i familia*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2014.

Bajko P., *Białowieża, której już nie ma*, Agencja Majstra, Białowieża 2015.

Bazyłow L., *Historia Rosji*, t. 1 i 2, PWN, Warszawa 1983.

Czestnych S., Kettering K., *Białowieża – carska rezydencja*, Hartigrama, Warszawa 2011.

Czestnych S., Kettering K., Słoniewski M., *Spala – carska rezydencja*, Cel, Konstancin 2011.

- Czestnych S., Słoniewski M., *Myśliwskie rezydencje Romanowów w Spale i Białowieży*, [w:] *Kulturowe i cywilizacyjne postawy Polaków. Natura i kultura w tradycji polskości*, red. M. Milewska, Uniwersytet Przyrodniczy, Lublin 2013, s. 99–111.
- Duffy J., Ricci V., *Carowie*, przekład R. Śmietana, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1999.
- Dynastia Romanowów*, pod redakcją A. Iskendarowa, z języka rosyjskiego przełożyli: J. Chodera, A. Grobicka, G. Wiśniewski, Prolog, Warszawa 1993.
- Dziedzic R., Słoniewski M., *Carskie gospodarstwo łowieckie w Spale w latach 1885–1914*, Max, Spała 2017.
- Kobalczyk A., Słoniewski M., *Carska Spała*, Max, Spała 2011.
- Kossak S., *Saga Puszczy Białowieskiej*, Muza, Warszawa 2001.
- Montefiore S., *Romanowowie 1613–1918*, przekład T. Fiedorek, W. Jeżewski, Magnum, Warszawa 2016.
- Pipes R., *Rosja carów*, przekład W. Jeżewski, Magnum, Warszawa 2006.
- Radziński E., *Aleksander II ostatni wielki car*, przekład E. Siemaszkiewicz, R. Śliwowski, Magnum, Warszawa 2005.
- Serczyk W., *Katarzyna II*, wyd. II, Ossolineum, Wrocław – Warszawa 2000.
- Słoniewski M., Czestnych S., *Pałac i ludzie. Historia rezydencji myśliwskiej w Spale 1885–1945*, Max, Spała 2014.
- Słoniewski M., *Rola i wpływ sportu na rozwój Spały*, [w:] *Kulturowe i cywilizacyjne postawy Polaków, Natura i kultura w tradycji polskości*, pod redakcją M. Mileckiej, Uniwersytet Przyrodniczy, Lublin 2013, s. 126–138.
- Słoniewski M., *Rómmel Karol*, „Wychowanie Fizyczne i Sport” 1988, nr 2, s. 129–131.
- Słoniewski M., *Zahorski Sergiusz*, „Wychowanie Fizyczne i Sport” 1986, nr 3, s. 157–158.
- Sobczak J., *Mikołaj II – ostatni car Rosji, Studium postaci i ewolucji władzy*, Bellona, Pułtusk – Warszawa 2009.
- Воспитание телесных сил, Спорт и семья Романовых*, автор текста Е.Я. Кальницкая, ГМЗ „Петергоф”, Петергоф [b.r.w.].
[*Wospitanije tielesnych sił, Sport i siem’ja Romanowych*, awtor teksta E.J. Kalnickaja, Pietiergof, b.r.w.].
- Воспоминания Н.А. Вельяминова о царе Александре III*, [w:] *Российский Архив, История Отечества в свидетельствах и документах XVIII–XX вв.*, „Российский Архив”, Москва 1994, s. 249–313.
[*Wospominanija N.A. Wieljaminowa o carie Aleksandrie III*, [w:] *Istorija Otieczestwa w swidietielstwach i dokumentach XVIII–XX ww.*, „Rossijskij Archiw”, Moskwa 1994].
- Долматов Д., *Охота в Беловежской Пуще*, Министерство Государственных Имуществ, Санкт-Петербург 1861.
[Dołmatow D., *Ochota w Bielowieżskiej Puszczie*, Ministerstwo Gosudarstwiennyh Imuszczestw, Sankt-Pietierburg 1861].

- Ефимов Д.Г., *Становление и развитие физической культуры и спорта в государственных учреждениях России (1861–1917 гг.)*, Автореферат докторской диссертации, Машинопись, Санкт-Петербург 2000.
[Jefimow D.G., *Stanowlieniye i razwitije fiziczeskoj kultury i sporta w gosudarstwiennyh uczzriedienijach Rossii (1861–1917 gg.)*, Awtoriefierat doktorskoj dissertacii, Maszinopisj, Sankt-Pietierburg 2000].
- Ефимов Д.Г., *Физическая культура и спорт в династии Романовых*, Томск 1998.
[Jefimow D.G., *Fiziczeskaja kultura i sport w dinastii Romanowych*, Tomsk 1998].
- Зайончковский П.А., *Российское самодержавие в конце XIX столетия*, Москва 1970.
[Zajonczkowski P.A., *Rossijskoje samodierzawije w konce XIX stoletija*, Moskwa 1970].
- Зимин И., *Взрослый мир императорских резиденций, Вторая четверть XIX в. – начало XX в., Повседневная жизнь российского императорского двора*, Издательство „Центрполиграф”, Москва – Санкт-Петербург 2011.
[Zimin I., *Wzroslyj mir impieratorskich riezidiencij, Wtoraja cztwierť XIX w. – naczalo XX w., Powsiedniewnaja žizn’ rossijskogo impieratorskogo dwora*, Izdatielstwo „Centropoligraf”, Moskwa – Sankt-Pietierburg 2011].
- Зимин И., *Детский мир императорских резиденций, Быт монархов и их окружение, Повседневная жизнь российского императорского двора*, Издательство „Центрполиграф”, Москва – Санкт-Петербург 2011.
[Zimin I., *Dietskij mir impieratorskich riezidiencij, Byt monarchow i ich okruženije, Powsiedniewnaja žizn’ rossijskogo impieratorskogo dwora*, Izdatielstwo „Centropoligraf”, Moskwa – Sankt-Pietierburg 2011].
- Зимин И., *Спортивные увлечения в императорской семье*, [w:] *Университет Олимпийский. Спортивный мир Петербургского Университета*, Издательство „Знаменитые университеты”, Санкт-Петербург 2013, s. 26–37.
[Zimin I., *Sportiwnyje uwleczenija w impieratorskoj siem’je*, [w:] *Uniwiersitet Olimpijskij. Sportiwnyj mir Pietierburgskogo Uniwiersitieta*, Izdatielstwo „Znamienityje uniwersitiety”, Sankt-Pietierburg 2013].
- История физической культуры*, под ред. Ф. Самоукова, „Физкультура и Спорт”, Москва 1956.
[*Istorija fiziczeskoj kultury*, pod red. F. Samoukowa, Moskwa 1956].
- Карцов Г., *Беловежская Пуца 1382–1902, Исторический очерк, географическое положение и климат, фауна, царские охоты*, Артистическое заведение А.Ф. Маркса, Санкт-Петербург 1903.
[Karcow G., *Bielowieżskaja Puszcza 1382–1902, Istoriczeskij oczerk, gieograficzskoje položenije i klimat, fauna, carskije ochoty*, Artisticzeskoje zawiedienie A.F. Marksa, Sankt-Pietierburg 1903].
- Кутепов Н., *Царская и императорская охота на Руси*, Экспедиция заготовления государственных бумаг, т. 4, Санкт-Петербург 1911.
[Kutepow N., *Carskaja i impieratorskaja ochota na Rusi*, Ekspiedycja zagotowlenija gosudarstwiennyh bumag, t. 4, Sankt-Pietierburg 1911].

- Кутепов Н., *Царская и императорская охота на Руси*, Экспедиция заготовления государственных бумаг, т. 3, Санкт-Петербург 1902.
[Kutierow N., *Carskaja i impieratorskaja ochota na Rusi*, Ekspiedycja zagotowlenija gosudarstwiennych bumag, t. 3, Sankt-Pietierburg 1902].
- Мельникова Н., Трескин А.В., *История физической культуры и спорта*, „Издательство Спорт”, Москва 2017.
[Mielnikowa N., Trieskin A., *Istorija fizycznej kultury i sporta*, Izdatielstwo „Sport”, Moskwa 2017].
- Пармузина И.С., Тихомирова А.Б., *Императорские охоты в Беловежской Пуще в акварелях и фотографиях*, „Московский Кремль”, Москва 2013.
[Parmuzina I.S., Tichomirowa A.B., *Impieratorskije ochoty w Bielowiezskiej Puszcze w akwarielach i fotografijach*, „Moskowskij Krieml, Moskwa 2013].
- Пултусова И., *Придворная охота в России*, „Наше наследие”, Москва 2004.
[Pultusowa I., *Pridwornaja ochota w Rossii*, „Nasze nasledije”, Moskwa 2004].
- Туоми-Никола Й., Туоми-Никола П., *Императоры на отдыхе в Финляндии*, Издательский Дом „Коло”, Санкт-Петербург 2003.
[Tuomi-Nikuła J., Tuomi-Nikuła P., *Impieratory na odtychie w Finlandii*, Izdatielskij Dom „Kolo”, Sankt-Pietierburg 2003].
- Царские охоты и потехи*, общая подготовка издания С. Астаховская, Е. Мишкина, ГМЗ „Гатчина”, Гатчина 2017.
[*Carskije ochoty i potiechi*, obszczajja podgotowka izdaniija S. Astachowskaja, E. Miskina, GMZ „Gaczina”, Gaczina 2017].

Physical Activities and Sport in life of the Tsar's Dynasty of Romanovs (from Court's Games to the Olympic Games)

Abstract

The 300-year reign of the Romanov dynasty allowed Russia to become an empire of international importance. The phenomenon of the Romanovs' authoritarian rule which had its origins in autocracy has been the subject of comprehensive research all around the world. Part of this research also considered the question of free time management and the different forms of leisure and physical activity of the Romanov family. It is beyond doubt that the Russian monarchs were not much different in this respect from other ruling families in Europe. In many cases the Romanovs were even ahead of the representatives of other ruling dynasties in terms of taking care of their physical fitness. However, because of the archaic state structure and the existing social relations, their potential as role models and the positive influence they could have had on their subjects in this respect was generally limited to the narrow circles of Russian aristocracy. The developments that were taking place at the end of the 19th and beginning of the 20th century were interrupted by the whirlwind of revolutionary changes and the fall of the Romanov dynasty together with Imperial Russia.

Keywords: Romanovs, Russia, physical activity, sports, Olympic Games.